

VERES ANDRÁS

Ötlettől a rekonstrukcióig

Horváth Iván legújabb dolgozatához

Horváth Iván *A Hegel – Marx – Freud alapötlete* című tanulmányában felújítja a kettőnk között már régóta folyó vitát, amely – minthogy mindketten meglehetősen konok bajvívók vagyunk – kezdett termékletlenné válni. Ámde most új felismerésekkel és javaslatokkal állt elő, amelyek (sietek előre leszögezni) fölöttébb figyelemre méltók, és se-gíthetik eszmecserénket elmozdítani a holtpontról. Elöljáróban, ahogy ő is, a magam nézőpontjából igyekszem összefoglalni vitánk fontosabb témáit és állomásait.

Előzmények (1): a szövegváltozatok problémája

(Helyet a 7. pontnak)

A Hegel, Marx, Freud című tanulmány először a *Szép Szó* nevezetes, József Attila emlékének szentelt, 1938. január-februári számának 16–23. lapján jelent meg.¹ A sorszámozott, hat pontra tagolt szöveghez a szerkesztők szükségesnek látták hozzáfűzni, hogy „1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány”.² Az értekező életművet először egybegyűjtő, Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett kritikai kiadás még a *Szép Szót* használta forrásként.³ Sokáig úgy tudtuk, hogy a tanulmány elkészült első része is töredékben maradt (a második rész egyáltalán nem készült el), amíg Horváth Iván 1991-ben nem publikálta egyik könyvében (mintegy mellékesen, a József Attila költészet-tanának változó transzcendencia-felfogását illusztrálva vele) az első részt lezáró 7. pont szövegét.⁴ 1986-ban ugyanis szerencsés véletlen folytán gazdag kéziratlelet került elő a költő elveszettnek hitt értekező szövegeiből. *A Hegel – Marx – Freud* (a továbbiakban:

* A szerző a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus professzora, a József Attila kritikai kiadás társszerkesztője és társszerzője.

1 JÓZSEF Attila, „Hegel, Marx, Freud”, *Szép Szó* 6, 21. sz. (1938): 16–22. A *Szép Szó* a vesszős címváltozatot közölte, a fennmaradt korrektúrapéldányon azonban a gondolatjeles címváltozat található.

2 Uo., 16.

3 JÓZSEF Attila, *Összes művei: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós, József Attila összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 262–269. Érthető, hogy a szövegközlésben és a jegyzetekben egyaránt a vesszős címváltozattal él, ugyanakkor a tartalomjegyzékben – meglepő módon, indoklás nélkül – a gondolatjeles címváltozatot szerepelteti. Szabolcsi Miklós ismerte az előkerült (javított) korrektúrapéldányt, lehet, hogy itt annak címváltozatát érvényesítette. Vö. uo., 262, 454, 468.

4 HORVÁTH IVÁN, *A vers: Három megközelítés*, 2000 könyvek (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 43–45. Horváth Iván itt és számos későbbi tanulmányában a vesszős címváltozatot részesítette előnyben.

HMF) esetében nemcsak a 7. pont vált ismertté (bebizonyítva, hogy József Attilának végül sikerült befejeznie tanulmánya első részét), hanem a kisebb-nagyobb, töredékben maradt szövegváltozatai is, közöttük két terjedelmesebb, melyek a *Szép Szó*-változatnál radikálisabb Marx-kritikát tartalmaznak.⁵

A szövegek váratlan előkerülése csak lassan érezte hatását a József Attila-kutatásban, föltehetően az időben elhúzódó szövegközlés sajátos körülményei miatt.⁶ Az értelmező munka azt követően kapott új lendületet, hogy a Bognár Péter–Buda Borbála szerzőpár (mindketten az új szövegkritikai kiadáson dolgozó textológiai csoport tagjaként)⁷ beszámolt a HMF-hez kapcsolódó változatokról a 2007 januárjában Szegeden megtartott tudományos tanácskozáson.⁸ Az egyik fő kérdés az volt, hogy a 7. pont miképp kapcsolódik a megjelent szöveghez, és ha már József Attila megírta, miért maradt el a nyomdához került szöveg végéről.

Horváth Iván és munkatársai azt feltételezték, hogy a költő föltehetően szerkesztőtársa, Fejtő Ferenc rábeszélésének engedve döntött a 7. pont átdolgozása és a tanulmány első hat pontjának publikálása mellett, tehát a 7. pont a gépirat folytatásának tekintendő. Fejtő úgy lett részese a történetnek, hogy a gépiraton idegen kézzel írt javítások is találhatók, amelyeket tőle származtattak, minthogy ő volt a marxizmusban leginkább jártas szerkesztőtársa József Attilának. Úgy vélték, hogy az antibolsevista, de még mindig marxista Fejtő föltehetően ragaszkodott Marx és Engels ifjúkori munkáinak védelméhez, ezért elfogadhatatlan volt számára, hogy József Attila nem állja ezeket is támadni a hetedik pontban. Ezért lebeszélte a költőt az utóbbi közreadásáról, illetve rábeszélte arra, hogy dolgozza ki részletesebben, meggyőzőbben a befejező pontot.⁹ Stoll Béla azonban (szóban) megcáfolta e hipotézist, az idegen kéz gazdáját Ignotus Pállal azonosította, és ezt Horváth Iván is elfogadta. Én is kétségesnek tartottam történetüket, nem látva különbséget a 7. pont és a többi szövegrész kritikai beállítottsága között. (Én viszont megírtam ezt.)¹⁰

5 A *[Nem szükséges, hogy]* és az *[egymástól. Csak ott hatol]* kezdetű szövegváltozatokról van szó.

6 Szabolcsi Miklós a korábbi kritikai kiadás készítésekor még nem ismerhette a HMF utolsó pontját. De nem vette figyelembe a *Kész a leltár* című könyvében sem. Vö. SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Irodalomtörténeti füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 710–713.

7 A textológiai csoportot Horváth Iván és Fuchs Anna vezette.

8 A József Attila Társaság által rendezett konferencia teljes egészében a HMF-fel foglalkozott. A szerzőpáros beszámolója utóbb megjelent: BOGNÁR Péter és BUDA Borbála, „A Hegel – Marx – Freud textológiai problémái”, *Literatura* 34 (2008): 69–75.

9 Ez a feltételezés megtalálható Bognár Péter és Buda Borbála cikkében is: „A záró rész leválasztásában tehát elsősorban Fejtő közreműködését kell látnunk. De mivel magyarázható, hogy József Attila, aki e tanulmányában eljut a fiatal Marx kritikájáig, beleegyezik a tanulmány lényegét magában foglaló záró rész elhagyásába? Véleményünk szerint azzal, hogy szerkesztőtársa, aki még a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* látta a marxizmus alapjait, nem szívesen közölte volna annak kritikáját a folyóiratban. Ennek eredményeképpen jöhetett létre az a kompromisszum, hogy a tanulmány első hat pontja a folytatás ígéretével jelenik meg, így odázva el a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* bírálatának kényes kérdését. Ez a megoldás azonban ideiglenesnek volt szánva.” Uo., 75.

10 VERES András, „Egy ismeretlen József Attila”, *Literatura* 34 (2008): 76–101, 86–88.

Horváth Iván 2012-ben – felülvizsgálva korábbi álláspontját – már úgy gondolta, hogy József Attila valójában akkor írta meg a 7. pontot, amikor a korrektúrát javította, tehát ahhoz kapcsolódik.¹¹ A 2018-as kritikai kiadás pedig úgy foglalt állást e kérdésben, hogy a 7. pont valóban az első rész lezárása, és később készült el, mint ahogy az első hat pontot tartalmazó szöveg nyomdába került. De a 7. pont kéziratát lapszámozása egyértelműen a gépirathoz köti (melyet a költő visszakapott a nyomdától), nem a nyomdai levonathoz. Azaz a szöveggészítés folyamatát illetően Horváth Iván korábbi feltételezése a helytálló, függetlenül a Fejtő Ferencsel kapcsolatos kombinációtól. József Attila nem a korrektúrapéldány javításakor írta ugyan a 7. pontot, de azzal a nyilvánvaló céllal, hogy beemelje az első részbe. A javított kefelevonat azonban nem tükrözi szándékát, föltehetően azért nem, mert a szerzői javítás félbeszakadt.¹²

(Mi tartozik össze mivel?)

Magam is a 2007-es konferencián próbáltam először rendet teremteni a *HMF* bonyolult szövegegyüttesében. Előadásom javított változata a *Literatura* 2008/1. számában jelent meg,¹³ együtt a Bognár–Buda-féle beszámolóval és a *HMF* főszövegének és valamennyi szövegváltozatának közreadásával.¹⁴ A változatok összefüggéseit a Horváth Iván és csapata által gondozott és azonosított szövegek alapján vizsgáltam.¹⁵ Csak később derült ki, hogy a *HMF*-hez sorolt [*Nem volt olyan*] kezdetű töredék valójában Kóhalmi Bélának a költők és írók olvasmányélményeit firtató körkérdésére próbált válaszolni, az [*Ekkor azonban elvlasztják*] és a [*Freudhoz*] kezdetű töredékek pedig a költő évekkel korábbi, *A művészet kérdése és a proletárság* című írásának részei.¹⁶

Tanulmányomban nem foglaltam állást a *Szép Szónak* küldött változat és a radikális szövegek időrendjét illetően.¹⁷ Csak később vált világossá számomra, hogy József Attila szándékosan tompítani igyekezett a közlésre szánt szövegben a korábbi változatok Marx-kritikáját. A 7. pont pozícióját félreértettem. Úgy képzeltem el – minthogy elfogadtam annak feltételezését, hogy József Attila *elhagyta* –, hogy a költő először megírta az első rész teljes változatát (ez lett volna a hét pontból álló összöveg), de, ha nem is külső rábe-

11 HORVÁTH IVÁN, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, in *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban: Tverdota György 65. születésnapjára*, szerk. ANGIALOSI Gergely, 55–68 (Budapest: ELTE BTK, 2012), 59–60.

12 JÓZSEF ATTILA, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 2:1293. A továbbiakban: JAÖTC.

13 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 76–101.

14 JÓZSEF ATTILA, „Hegel – Marx – Freud”, *Literatura* 34 (2008): 102–112; JÓZSEF ATTILA, „Változatok a Hegel – Marx – Freud című tanulmányhoz”, *uo.*, 113–130.

15 Elfogadtam azt is, hogy Horváth Iván és társai a *HMF* főszövegét úgy állapították meg, hogy az eredeti, teljes változatot (tehát az első hat pontot tartalmazó gépiratot és a kéziratban fennmaradt 7. pontot) összevonták az ebben *nem szereplő* javítást tartalmazó korrektúrapéldánnyal, ami nyilvánvalóan *kompiláció*, minthogy maga József Attila *nem egyesítette* a két változatot. Az új kritikai kiadás már mindkettőtől főszöveg-változatként számol. Vö. VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 79.

16 Az új kritikai kiadásban tételesen fel vannak sorolva a hibás szövegazonosítások, lásd: JAÖTC, 2:1226.

17 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 89.

szélésnek engedve, hanem mivel maga volt elégedetlen a 7. ponttal, ideiglenesen elhagyta, és ez lett volna kiindulópontja a végül el nem készült második résznek.¹⁸ Így kapta az első hat pont a római I-es számot, a végén pedig annak feltüntetését, hogy folytatása következik. Valójában a 7. pont csak annyiban előlegezi meg a második részt, hogy még nyomatékosabbá teszi a marxi tan pszichoanalitikus kiegészítésének szükségességét.¹⁹

A szövegváltozatok pozicionálása komoly interpretációs erőfeszítést igényelt, ennek érzékeltetésére hozom fel a következő példát. Első nekifutásra, meglehetősen bátor és botor módon, megkíséreltem a szövegváltozatokat aszerint csoportosítani, hogy melyik részhez kapcsolhatók: az elkészült elsőhöz vagy az el nem készült másodikhoz. Úgy gondoltam, hogy az első rész ismeretében következtetni lehet a hasonló (vagy éppen azonos) témájú töredékekre, a többit pedig a másodikhoz sorolhatom. Nemcsak Horváth Iván téves szövegazonosításai vezettek félre, hanem az a – mindmáig megfejtetlen – körülmény is, hogy a valamikor 1933 nyara és 1934 ősze között született talányos írásműnek, *A művészet kérdése és a proletárságnak utolsó (Az ösztönök dialektikája alcímű)* fejezete szoros megfelelést mutat a költő kései – 1936-os, 1937-es – műveiben kifejtett ösztön-felfogásával.²⁰

József Attila ugyanis azt írja ebben a tanulmányában, hogy az ösztönök mélyebb szinten helyezkednek el, mint az erkölcsök:

Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgálthatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen

18 Lásd: uo., 86–88, 94. Tulajdonképpen József Attila valóban elhagyta a 7. pont első, még kidolgozatlan változatát.

19 Horváth Iván később megbírált érte: „Veres András olykor mintha megfedelkednék arról, hogy a *Hegel – Marx – Freud* nem készült el, mintha benne József Attila máris sort kerített volna – főleg a 7. pontban – Marx freudista bírálatára.” HORVÁTH, „A *Hegel – Marx – Freud* szövegtörténete”, 61. Ez így nem pontos. Egyrészt a 7. pontban (és már a 6.-ban is) József Attila valóban bírálja a marxi tant a pszichoanalízis felől, másrészt éppen az el nem készült második részt *megelőlegezőnek* vélt töredékek alapján (melyeket Horváth és csapata tévesen sorolt a *HMF*-hez) következtettem erre.

20 A problémát elsősorban az okozza, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* első és második fele merőben más fejlődéstörténeti helyet jelöl ki szerzője pályáján. Az első két pont még a mozgalomban aktívan részt vevő, *magabiztos hittel* rendelkező költő álláspontját mutatja, aki számára evidens, hogy a világtörténelmi küzdelem két főszereplője a polgárság és a proletariátus, az utóbbi pedig az egész emberiséget képviseli, mint ahogy az is, hogy a művészet is részese a politikai és társadalmi hatalomért folytatott harcnak. Az írás további pontjai viszont radikálisan eltérő pozíciót képviselnek. A *Történelem és dialektika* című alfejezet ellentmond mindannak, amit József Attila 1930 és 1933 között a dialektikáról írt, amikor *objektív* (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. Itt viszont *szubjektivizálja*, immár csak *ismeretelméleti* érvényt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiséggel. József Attila „indeterminista” pozíciója a szöveget mintegy párhuzamosnak mutatja az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet*-ciklussal. A tanulmány utolsó, *Az ösztönök dialektikája* című része pedig a költő 1936-os, 1937-es, kései műveiben kifejtett *ösztönelméletével* mutat rokonságot.

személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztönecsoporthoz válassza a valóságban el-
érendő tárgyat.²¹

József Attila egyenesen bírálja Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” között feltételezi a küzdelmet, s ennek alapján magyarázza a neurózist, az idegességet. (Az idézett szövegek *A művészet kérdésének* éppen abban a részében találhatók, melyet – önálló töredékként – a *HMF*-hez soroltak.)

Csakhogya a költő szinte szó szerint azonos módon foglalt állást a kétségtelenül kései [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben is:

Forradalom idején, mint mondani szokták, „az elfojtott ösztönök” elötörnek s érvényesülni akarnak. Ez így tévedés. Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.²²

Az egyezések alapján úgy véltem, hogy bár a *HMF* el nem készült második részében bizonyára Freud képviselte volna a helyes megoldást, de József Attila vele szemben is kritikus lett volna, még hozzá *Marxra hivatkozva*. Erre következtettem a [*Nem volt olyan*] kezdetű töredék fogalmazásmódjából („Ha Freudot és tanítását marxi dialektikával elemzem”),²³ [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredék koncepciója (erről írásom befejező részében lesz szó), valamint *A művészet kérdése* súlyos, összegező megállapítása alapján (amely egybecseng az 1936-os *Ázsia lelke* című recenzió álláspontjával is):

Amint az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társadalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideológiai felépítmény, végső fokon a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes érdekű ösztönök viszonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája.²⁴

Az utóbbi írást illetően tévedtem, valójában arról van benne szó, hogy a marxizmus és pszichoanalízis kettős állványán építi fel József Attila az ember társadalmi-kulturális és egyéni-lélektani létmódját. Fölmerül a kérdés: a költő milyen alapon bírálja Freudot: a marxi tan felől vagy a pszichoanalízis keretein belül? Csak az új kritikai kiadás elkészítése folyamán (a kollektív munka eredményeként) kerültek helyükre a költő ösztön-elméletének az életműben szétszórva található darabjai.

21 JAÖTC, 1:699–700.

22 Uo., 2:1368. E probléma még elő fog kerülni Horváth Iván új dolgozatával kapcsolatban is.

23 Uo., 2:1094.

24 Uo., 2:700.

(Négy-négy periódus másképp)

Nemcsak a *HMF*-hez tartozó szövegváltozatok azonosítása és elhelyezése okozott gondot az értelmezőknek, hanem magának a *HMF*-nek a pozicionálása is az életmű egészében. A kritikai kiadás részletesen beszámol a kései mű keletkezésének időpontjával kapcsolatos vitákról és arról, hogy miképp ítélték meg a *HMF*-et a költő más értekező műveihez képest.²⁵ Itt csak utalok rá, hogy voltak, akik 1934-re, mások 1935-re vagy éppen 1936–1937-re datálták megírását.

Horváth Iván és én egyetértettünk abban, hogy a költő haláláig dolgozott a *HMF* szövegén, és hogy utolsó korszakában ez a legjelentősebb értekező műve. Az 1980–1990-es évek fordulóján még Miklós Tamás volt Horváth Iván legfőbb vitapartnere.

Miklós Tamás négy szakaszt különböztetett meg a marxista József Attila gondolkodói pályáján. Úgy vélte, hogy 1931-ben és 1932 elején, az *Irodalom és szocializmus*ban és a körülötte született írásokban még töretlen forradalmi optimizmus és szigorúan determinált történelem- és társadalomkép jellemezte a költőt, a szükségszerűen bekövetkező proletárforradalomba vetett feltétlen hit. Az első elmozdulást ettől az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* mutatja, majd Hitler győzelmét követően teljesen összeomlik elképzelése – ennek dokumentuma *Az egységfront körül* és a *HMF*, melynek keletkezését Miklós Tamás 1934 elejére tette. De ezt követően a *HMF* radikális kritikája igen rövid időn belül új és pozitív Marx-értelmezésnek adja át helyét. Az 1934 novemberében publikált *A szocializmus bölcséletében* a tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmust, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz vállalható hagyomány. A *HMF* tehát a költő *átmeneti* revizionista fel fogását reprezentálja.²⁶

Horváth Iván mesterkéltséggel és ideologikus célzatú konstrukcióként vetette el Miklós Tamás elképzelését²⁷ (ahogy én is). 1991-ben megjelent könyvében merőben másfajta korszakolást vázolt fel.²⁸ Elfogadva Tverdota György álláspontját, mely szerint József Attila csupán egyetlenegyszer alakított ki élete során művészetbölcséleti rendszert (az 1920-as évek utolsó harmadában), úgy látta, hogy nem változott ugyan a költő művészetbölcsélete, de a mögé kijelölt transzcendencia (a költészethez társított „aranykor”) elképzelése igen. Ő is négy szakaszt különített el a költő pályáján.

Először, még a marxista hatás előtt, a nemzet töltötte be az eszményi közösséget. Második korszakában (*Irodalom és szocializmus*, 1931) a társadalmi osztály vette át e

25 Uo., 2:1304–1309.

26 Vö. MIKLÓS TAMÁS, „József Attila társadalomfelfogásának átalakulása”, in MIKLÓS TAMÁS, *József Attila metafizikája*, Gyorsuló idő, 101–153 (Budapest: Magvető Kiadó, 1988).

27 Vö. HORVÁTH IVÁN, „Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 113–117; HORVÁTH IVÁN, *Gépeskönyv*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 269–277.

28 HORVÁTH, *A vers*, 42–46.

szerepet. A harmadikban „eltűnik a nagyobb eszményi közösség, a helyébe a gyermeki szeretet és a felnőtt gyermekszerep kerül”. Míg *Az egységfront körül* (1933) még a két munkáspártot teszi felelőssé Hitler hatalomra jutásáért, addig a *HMF* (1936–1937) már azt veti fel, hogy maga a marxi elmélet hibádzik. A József Attila által bírált marxi tétel csupán a férfinak a nőhöz való viszonyát emelte ki az embernek emberhez való természetes viszonyaként, holott a felnőtt és a gyermek egymáshoz való viszonya hasonlóképp alapvető.²⁹ A negyedik korszak Horváth szerint a *Szerkesztői üzenet* (1936. április) korszaka. Az *Egy Bartók-tanulmány vázlata*³⁰ (1936. december) a *HMF* első változata, és bár később született, mint a *Szerkesztői üzenet*, de szemléleti pozícióját tekintve megelőzi azt.³¹

Horváth Iván szerint a *HMF* keletkezésének kezdőpontja napra pontosan megadható: „az 1936. december 9. előtti utolsó kedden, mégpedig hajnaltájt” kezdett el dolgozni rajta.³² József Attila ugyanis ekkor vetette papírra a Bartók Béla disszonanciájáról tervezett tanulmányának vázlatát, amiről tájékoztat az 1936. december 9-ei keltezésű, Bartók Bélának írt levele. Ebben mentegeti magát, mert az előző éjszakát végigdolgozta, hogy másnap megmutathassa Bartóknak a vázlatot, így azonban elaludta a megbeszélte találkozót.³³ Horváth Iván úgy vélekedett, hogy a vázlat utolsó három (13–15.) pontja tekinthető a *HMF* első fölvetésének. A kettőnk között folyó vitának ez lett az egyik sarkalatos pontja.

(Hol kezdődjön a Marx-kritika?)

2008-as tanulmányomban azt vetettem ellene: semmi sem bizonyítja, hogy a vázlat korábbi, mint a *HMF* első változatai, a Hegel–Marx–Freud hármas pedig már korábban is foglalkoztatta a költőt. Az elkészült első rész valójában a Hegel–Feuerbach–Marx hármas teljesítményének összehasonlításáról szól – akkor viszont hogyan hiányozhat Feuerbach említése a Bartók-vázlatból, miközben nem hiányzik *A szocializmus bölcsellete* című 1934-es cikkből? Vagy tekintsük akkor – hasonló logikával és a fennálló párhuzam alapján – *A szocializmus bölcselétét* a *HMF* első fölvetésének?³⁴

Ezek a megjegyzéseim persze marginálisak voltak, hiszen egészen más foglalkoztatott akkor. A *HMF* szövegváltozatai közötti egyezéseket és eltéréseket igyekeztem tisztázni, valamint a főszöveg és a töredékek viszonyát. Elsőként vetettem számot József Attila radikális Marx-bírálatának főbb téziseivel: Marx természet- és véletlen-felfogásának, a tulajdonjog marxi és az érdek marxista túlbecsülésének, valamint a nemiség felemás figyelembevételének kritikájával.

29 Ennek bizonyítására idézi elsőként a *Hegel – Marx – Freud* még kiadatlan 7. pontját.

30 A *JAÖM3*-ban ezzel a címmel szerepelt.

31 Az időrend és a fejlődési fok megfordítása természetesen gyengíti a koncepciót – még akkor is kétségesnek tűnik, ha figyelembe vesszük a költő hajlamát a végtelen fordulatokra.

32 VÖ. HORVÁTH, *Gépeskönyv*, 276.

33 JÓZSEF Attila, *Levelezése*, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, kiad. STOLL Béla (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

34 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 100.

Vizsgálódásaim közben figyeltem fel a költő 1935 decemberében publikált recenziójára, melyet az akkor Európa-szerte nagy hírnévnek örvendő reformista szocialista Hendrik de Man hívének, Hort Dezsőnek könyvéről írt (*Új szocializmust! Hort Dezső könyve*). Azt szűrtem le belőle, hogy Hort könyve *mintát kínált* a költő számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerű és elavult elemeivel. József Attila abban is egyetértett a szerzővel, hogy az elméleti kiütkeresésnek nyomós *aktuálpolitikai* indítékai vannak, mivel a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor *rácáfolni lát-szik a marxi jövőndülésre*.

De bírálta is a könyvet azért, hogy nem számol a lélektani tényezőkkel, holott „[a] marxi elmélet filozófia, de pszichológia is”, és „a Marx-kritikának itt kellene kezdődnie”.³⁵ Amikor József Attila megadta, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már a maga változatát készítette elő – vagyis azt, amit a *HMF* és annak szövegváltozataiban próbált később megvalósítani.³⁶ Az én szememben a Hort-recenzió épp olyan kiemelt jelentőségű előzménye a *HMF*-nek,³⁷ mint Horváth Iván számára a Bartók-vázlat. De míg az utóbbi folyamatos vitatéma lett közöttünk, a másik szövegre ő egy szót sem vesztegetett.³⁸

(Miről szól *A Dunánál* című vers?)

Horváth Iván a *HMF* szövegtörténetének új koncepcióját ismertető 2012-es tanulmányában válaszolt ellenvetéseimre – az erre vonatkozó passzusok nagyobb részét³⁹ beemelte új vitacikkébe is. Elismerte, hogy a Bartók-vázlat vége „persze rejtelmes”,⁴⁰ és nem tekinthető az egész *HMF* megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának”.⁴¹ Úgy gondolta, hogy a vázlat nem lehet későbbi szöveg, mert

elkészült, a kezünkben van, szemben a *HMF* szövegével, amely töredék maradt, nem készült el, és most már soha nem is fog elkészülni. A költő nem írta meg a II. részt, amelyben feltehetőleg Freudnak szexualitás és szaporodás fogalmi szétválasztására, a szexualitás gyermekkori ambivalenciájára, a biszexualitás alapvető voltára vonatkozó nézeteit

35 JAÖTC, 2:972.

36 Lásd VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 78.

37 Vö. uo., 101.

38 Horváth Iván nem vonja kétségbe, hogy a Bartók-vázlat mellett a *HMF*-nek más előzményei is lehetnek, de arra hivatkozva nem foglalkozik velük, hogy „nincs meg bennük a tanulmány lényeges újdonsága, a méltányoló türelem, a megbékélés-eszme, amely középponti szerepet játszik a Bartók-vázlatban, a *Szerkesztői üzenetben* és [*A Dunánál* című] költeményben.” HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, 65. Természetesen ellene lehet vetni, hogy a Bartók-vázlatban pedig nincs benne a *HMF* alapdilemmája, az, hogy miért nem teljesült a marxi jövőndülés, miképp választhatta a német nemzet céljának a faji tisztaságot. A megbékélés-eszmére később fogok kitérni.

39 Uo., 60–64.

40 Uo., 58.

41 Uo., 65.

hasznosította volna a társadalomelméletben, és amelyre a nehezen megfejtethő vázlat utolsó pontja mintha célzást tenne.⁴²

A félreértésekért részben magát okolta, a 7. pontot tartalmazó kéziratnak az első hat pontot magába foglaló gépirathoz való – szerinte téves – kapcsolásáért.⁴³ De leginkább az késztette önkritikára, hogy bár felismerte a *HMF* és a *Szerkesztői üzenet* távoli rokon-ságát, szoros összetartozásukat nem látta meg, holott „a *Szerkesztői üzenet* a maga vallási egyetemességével tökéletesen megfelel a *Hegel – Marx – Freud* felülvizsgált, gyermeki marxizmusának, dialektikus békéjének, azt nem haladja meg.” Még nagyobb hiba volt, hogy a *Szerkesztői üzenet* és a Bartók-vázlat mellé nem helyezte oda a velük közös gondolatmenet alapján *A Dunánál* című költeményt.⁴⁴

Horváth Iván érveit ismertettem és egyúttal válaszoltam is rá a *HMF* kritikai kiadásának általam írt jegyzetében – erre később fogok kitérni. De be kell ismernem, hogy nem igazán tudtam komolyan venni Horváth Iván 2012-es szövegének állításait. Nemcsak azért, mert nyilvánvalóan elnézte a lapszámokat (a 7. pont kéziratának számozása 8.-cal kezdődik, a kefelevonat korrektúrája viszont nem a 7. lapon végződik, mint ahogy ő állítja, hanem az 5.-en).⁴⁵ Főként az döbbsentett meg – erről nem írtam a kritikai kiadásban –, amit *A Dunánál* című versről állított.

Abban egyetértettem vele, hogy a vers harmadik részének harmadik szakasza második sorában – Stoll Béla hibás döntésével szemben – nem a „nemzedék”, hanem a „nemzetség” szó a helyes (tehát „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok *nemzetség*, mely egymásra tör”). De már abban egyáltalán nem tudtam követni, hogy szerinte *A Dunánál* egy olyan új gondolatrendszert képvisel, amelyben

döntő jelentőségű lesz a hagyomány. Ennek révén nagy fontossághoz jut a *nemzet* fogalma, amely már József Attila korai költészetbölcseletének is a középpontjában áll.⁴⁶

Való igaz, a Bartha Miklós Társasághoz kötődő időszakában a költő szemében a nemzet volt a kitüntetett közösség (bár meglehetősen sajátos értelmezését adta, amikor a nemzetet „közös ihletnek” nevezte, vagyis közös nyelvi alkotásként határozta meg). De ha ehhez tért (volna) vissza, akkor miben különbözik a két periódus nézőpontja? Kisebbségi baj, hogy Horváth Iván ellentmond saját 1991-es koncepciójának. Jóval nagyobb ennél, hogy (legalábbis szerintem) *félreérti* a verset. Kénytelen vagyok idézni a perdöntő versszakot:

42 Uo.

43 Uo., 59–60.

44 Uo., 58.

45 Lásd: JAÖTC, 2:1261.

46 HORVÁTH, „A *Hegel – Marx – Freud* szövegtörténete”, 63 (kiemelés tőlem: V. A.).

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
 a sok nemzetség, mely egymásra tör.
 A honfoglalók győznek velem holtan
 s a meghódoltak kínja meggyötör.
 Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
 török, tatár, tót, román kavargó
 e szívben, mely e multnak már adósa
 szelíd jövővel – mai magyarok!

Nyilvánvaló, hogy a „sok nemzetség” nem egyet jelöl, ráadásul meg is vannak nevezve („török, tatár, tót, román”), és a „honfoglalók” meg a „meghódoltak” sem férnek meg egy kalapban. Igaz, valamennyien a „mai magyarok” elődeiként, őseiként szerepelnek, de a szöveg éppen azt hangsúlyozza, hogy *sokból lett az egy* – az idők folyamán ugyanis biológiai összeolvadásuk révén megvalósult különbözőségeik feloldódása.

Már a harmadik rész felütése („Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az”) az eredet *sokszínűségét* intonálja. Ráadásul *A Dunánál* korábbi, második részében a vers éneke nemcsak a sok nemzetiséget *egyesítő* utódként jelenik meg, hanem inverz művelettel – kitágítva a teret és időt – *egyetemes* ősöknek nyilvánítja magát. Így az ő „világa” nem akármilyen nemzeti közösséget jelöl, hanem olyat, amely *fölöttébb szélesre* tágul.

A verset a Szép Szó szerkesztősége azzal a céllal rendelte meg a költőtől, hogy bevezesse a *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus számot. *A Dunánál* valójában *a nemzet nevében történő kirekesztés ellen* vonultatja fel érvként a sokféle nemzetségből való eredetet. Nem a Szerkesztői üzenettel van egy hullámhosszon – már csak azért sem, mert a vers egyetlen gesztusra, a megbékéltetésre összpontosít (még hozzá *bármí áron*),⁴⁷ míg a szerkesztői válasz a vallási ellentétek ésszerű, érvek útján való tisztázására szólít fel (azaz *nem tünteti el, hanem vállalja a vitát*). *A Dunánál* elsősorban a Szép Szó előfizetési felhívásának tervezetével rokonítható, melyet József Attila Ignotus Pállal közösen írt (de a kézirat az ő lejegyzésében maradt fenn). Ebben a következő olvasható:

A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akármint állapitanók meg fogalmi keretét itt, e kereten belül az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméletét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalatául szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztály öntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnék mint valaha. E zürzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel *az emberi egység igényét* próbáljuk ismét életre hívni...⁴⁸

47 Ezt kifogásolta Tamás Attila a Horváth Iván által kipécézett értelmezésben. Lásd: uo.

48 JAÖTC, 2:1000 (kiemelések tőlem: V. A.).

A *Dunánál* a nemzetiségek keveredésének hangsúlyozásával nemcsak a hamis nemzeti öntudat ellen lép fel, hanem egyúttal a faji elzárkózás ellen is, sőt Werbőczy és Dózsa meghökkenítő összebékítésével még az osztályellentéteket is felszámolná. A versszak végén éppen a sokféle múltra hivatkozva, annak „adósaként” tesz hitet a „szelíd jövő” mellett. Nagyon valószínű, hogy a *Szép Szótól* kapott megrendelés arra ösztönözte a költőt, hogy visszataljon a folyóirat programjára, amely az emberiséget szétszakító elkülönülések és a velük járó erőszak ellen szólít fel.

Azt sem értettem (de ebben nem volt igazam), hogy mit ért Horváth Iván a *HMF* „gyermeki marxizmusán, dialektikus békéjén”. Az osztálybéke megvalósításának gyors lehetőségét? Én is úgy gondoltam, hogy a megbékítés szándéka fölerősödött a költő kései műveiben, de ezt nem tartottam vadonatúj fejleménynek. Elfogadtam Fejtő Ferenc jellemzését a költőről:

József Attila egyéniségében volt valami, hitetlenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredeti, gyermekded és gyengéd értelmében. Sok indulat fűtötte, de mind végső bomlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szerette a gyűlöletet. [...] Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetsége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...⁴⁹

S ide kíváncsoznak a Fejtő által is idézett sorok az *Eszméletből* (1934):

[...] nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt –
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

Idézni lehetne az *Eszmélet* közelében írt [*Magad emésztő...*] című verset is, melyben a Babits Mihályt megbékítő szándék túllép a személyes konfliktuson. Érthető, hogy 1936-ban – az Európa-szerzte elszaporodó diktatúrák és a háborús fenyegetés szorításában – a *Szép Szó* programja (ahogy *A Dunánál* is) a *feltétlen békevág*y mellett szállt síkra.

A kritikai kiadásról – pro és kontra

(Mit lehet bizonyítani?)

A 2018-ban megjelent kritikai kiadásban a *HMF* szövegváltozatainak gondozása részben, a hozzá fűzött jegyzetek és a kísérő tanulmány egészében az én munkám.⁵⁰ A Horváth Iván által kezdeményezett szövegkritikai megoldások fölött gyakorolt kritikámra

49 FEJTŐ Ferenc, „József Attila, az útmutató (1947)”, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval*, kiad. SZÉCHENYI Ágnes, Ars scribendi, 156–181 (Budapest: Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992), 159–160.

50 A szöveggondozás elsősorban Sárközi Éva munkája.

már utaltam.⁵¹ Itt csupán arra kívánok reflektálni a szövegekkel kapcsolatban, ami az új dolgozata elején olvasható:

A tanulmány szövegforrásait sorba rendezve egykor úgy gondoltam, hogy a gyökeresen elhatárolódó változat időben az utolsó, Veres András viszont úgy vélte, és ezt most a JAÖTC megismétli, hogy nem tudható, melyik szövegforrás a végső: ez-e vagy az, amelyben a szerző nem bírálta a marxizmus bölcséleti alapállítását, axiómáját. Szövegkritikai megfontolásból elvetem a JAÖTC javaslatát, és a JAHSZK 2012-vel és a JAHSZK 2019-cel⁵² összhangban továbbra is a radikálisabb Marx-bírálatot sorolom a későbbi helyre. Az érveket lásd Vigyikán Villó tanulmányában.⁵³

Előre elismerem, hogy a megíratlan II. részre vonatkozó észrevételeim csak ehhez a gyökeres Marx-bírálattal záruló I. részhez illeszkednek hézagmentesen. Ha szövegtörténeti rekonstrukciónkban Vigyikán Villó és én tévedtünk volna, az bizony ellenérv lenne a II. részre vonatkozó alábbi fejtegetésekkel szemben.⁵⁴

Nos, a kritikai kiadás – szemben az én hajdani tanulmányommal – határozottan állást foglal az első részhez egyértelműen tartozó változatok sorrendjét illetően. A két hosszabb változatot (amelyek a radikális Marx-kritikát tartalmazzák) *korábbi*nak tartja, mint a főszöveget. A *[Nem szükséges, hogy]* kezdetű töredék a legkorábbi, innen még hiányzik a pontokra való tagolás. Az *[egymástól. Csak ott hatol]* kezdetű töredékben, amelynek első két oldala hiányzik, a szöveg már pontokba van szedve: a 4.-kel kezdődik – ezt József Attila utóbb törölte – és a 7. számúval végződik. A töredék pontjainak számozása eltér a főváltozatétól. A két kézirat és a főváltozat tüzetes vizsgálata alapján megállapíthatók az egyezések és az eltérések. Az *[egymástól. Csak ott hatol]* kezdetű töredék keletkezésének *átmeneti* pozícióját mutatja, hogy részben az első kézirattal, részben a főváltozattal azonosítható szöveghelyei vannak.⁵⁵

51 Lásd például a 15. jegyzetet.

52 A Horváth Iván vezetésével 2012-ben elkészült, majd 2019-ben módosított hálózati szövegkiadásról van szó.

53 Lásd: VIGYIKÁN Villó, „Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 630–656.

54 HORVÁTH Iván, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 580–598, 580.

55 Lásd: JAÖTC, 2:1294. Nemcsak a szövegváltozatok szoros összeolvasása, hanem a megállapított sorrend és az egyes változatokat követő filológiai jegyzetek alapján is kiderülhet, hogy a főváltozato(ka)t tartjuk későbbinek. Horváth Iván szememre vetette, hogy elmulasztottam ezt expressis verbis kimondani. Az 1225. lapon, ahol tételesen felsoroljuk az összes szövegváltozatot, a *[Nem szükséges, hogy]* kezdetű töredékről ez szerepel: „az FvI [első főváltozat] alváltozata, *korábbi* megfogalmazásának töredéke”, ugyanígy az *[egymástól. Csak ott hatol]* kezdetű esetében, hogy a főváltozat „alváltozata, *korábbi* megfogalmazásának töredéke”. (Kiemelések tőlem: V. A.) Az már csak hab a tortán, hogy a Kosztolányi Dezső-recenzióhoz írt keletkezéstörténeti fejezetben is (ahol hasonló időrendi probléma merült fel) utaltam rá: „Kései értekező munkásságára pedig az jellemző, hogy az első változatok radikális megfogalmazásait utóbb igyekezett enyhíteni a megjelentetésre szánt szövegben (így járt el pl. a HMF különböző változatai esetében is).” Lásd: uo., 2:932.

Igaz, további öt töredék esetében nem volt megállapítható keletkezésük pontos időpontja. Gondolatmenetük elsősorban a *HMF*-éhez illeszkedik, de más József Attila-szövegekhez is. (Mint ahogy maga a *HMF* is sokfelé kapcsolódik.) A kései főmű közelében helyeztük el őket, mert nagy a valószínűsége, hogy egy korszakban születtek.⁵⁶

Az elmondottakból következik, hogy a költő *tompította* kritikájának élet a közlésre szánt szövegben. Horváth Iván éppen fordítva gondolja. Ennek bizonyításához Vigyikán Villő dolgozatához utasít. Csakhogy a hivatkozott szövegben nemhogy érveket nem találtam, de maga a probléma sem merül fel.⁵⁷ S persze az volna a helyeseltető eljárás, hogy Horváth Iván elsőnek a kritikai kiadásban található filológiai érveket próbálja meg cáfolni.

Ugyanakkor túl végletesen fogalmaz, amikor e hipotézisével összeköti a második résszel kapcsolatos fejtegetéseinek érvényességét. Nem az első rész szövegváltozatainak időrendjén múlik. Kivált nem, ha elfogadnánk azt, amit tanulmánya végén ír:

A Hegel – Marx – Freud tervezett II. részének alapeszméjét a költő a *Medvetánc*-vázlatban papírra vetette, de már nem dolgozta ki. Amit előadtam, nem feltevés, csak találgatás. Egy feltevés elvben igazolódhat, az én fejtegetéseim igazságát viszont – mivel a szóban forgó mű sohasem készült el – elvileg sem lehet, a legtávolabbi jövőben sem lehet majd bebizonyítani.⁵⁸

Nem értek egyet borúlátó véleményével. Úgy gondolom, hogy a mostani szövegében végre *sikerült meggyőző módon előadnia korábbi hipotézisét*.

(Kulcskérdés-e a Bartók-vázlat utolsó három pontja?)

Előbb tekintsük át röviden, hogy a kritikai kiadásban milyen (további) ellenvetéseket tettem a 2012-es állításaival szemben, és most miképp válaszol ezekre. Azt találtam írni: figyelmen kívül hagyja, hogy a Bartók-vázlatból még annyi sem készült el, mint a *HMF*-ből, *magáról* a vázlatról (illetve végéről) pedig ő maga mondja, hogy „rejtelmes”, és nem tekinthető a *HMF* megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának”.⁵⁹ Utóbb döböntem rá, hogy két malomban örölkünk: ő a *vázlatot* tartja teljesnek – és ebben igaza van –, én viszont mindvégig a Bartók-tanulmányra hivatkoztam, melyet nem írt meg a költő, csak a vázlata készült el.

Kifogásoltam azt is, hogy Horváth Iván a *Medvetánc* (a Bartók-vázlat) időbeli elsőségétől eltekint ugyan, de a koncepcionális elsőbségétől nem, hiszen most is ennek alapján közelít a *HMF* 7. pontja, illetve a második rész lehetséges álláspontjához.⁶⁰ Horváth Iván új dolgozata nemcsak elismeri ezt, de még nyomatékosabbá teszi a vázlat időbeli elsőségét. Tulajdonképpen *emeli a tétet*, hiszen már *nemcsak a vázlat utolsó három pont-*

56 Uo., 2:1226.

57 Vigyikán Villő a *HMF* szövegével kapcsolatban leginkább a kompiláció vádját próbálja megkérdőjelezni.

58 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 598.

59 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, 58, 65; JAÖTC, 2:1308.

60 JAÖTC, 2:1309.

jában látja az el nem készült második rész előzményét, *hanem a szöveg egészében*. Úgy gondolja, hogy a Bartók-zene védelmében induló gondolatmenet szinte észrevétlenül (de logikusan) tűnik át a *HMF* koncepciójának megsejtésébe.⁶¹ Ez teszi érthetővé, hogy most nem annyira a *HMF*-ről értekezik, mint inkább – címének megfelelően – a Bartók-vázlatról, illetve az abban megszülető „alapötletéről”.

A *Medvetánc* értelmezése valóban kulcskérdés. A kritikai kiadásban arra hivatkozva tekintettem különálló szövegnek, hogy – még ha igaza lenne Horváth Ivánnak az utolsó három pontot illetően, akkor is – a vázlat túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól.⁶² Érthető, hogy Horváth Iván immár kiterjeszti vizsgálódását a *Medvetánc* egészére.

Korábbi írásaiban tulajdonképpen kevés konkrétumot állított, a kritikai kiadásban pedig csak ezekre reflektálhattam. Egyik érvem az volt, hogy a Bartók-tanulmány vázlatában szereplő Freud-értelmezés különbözik a *HMF*-étől. A *Medvetánc* 15. pontja ugyanis a férfi és női szexualitás disszonanciájának paralelizmusát emeli ki, míg a *HMF* (pontosabban annak 7. pontja) legfőbb újdonságát éppen a férfi–nő relációval szembeállított gyermek–felnőtt kapcsolat hangsúlyozása jelenti. Ennek elhanyagolását kéri számon József Attila a marxi elméleten, a pszichoanalízis felől közelítve meg a kérdést, de nem hagyva ki a keresztény tanításra való hivatkozást sem. Tehát kifejezetten különbözik a két szöveg témaválasztása és nézőpontja, amiből legalább annyi következik, hogy a Bartók-vázlatnak a Hegel–Marx–Freud triászra vonatkozó gondolatmenetét (ha ugyan ez a korábbi szöveg) József Attila utóbb erőteljesen módosította. Külön kérdés, hogy merőben ellentétes pozíciót foglalt el az egykorú *Szabad-ötletek* jegyzékében is, ahol arról írt, hogy a nő a nemi szervével mintegy megeszi, elemészt a férfi nemi szervet.⁶³

Ha jól értem, Horváth Iván most „pszichoanalízisben járatlan irodalmárként” előbb elhárítja az állásfoglalást e kérdésben, majd mégis állást foglal benne:

A *Szabad-ötletek* jegyzékének fantáziáit nem értelmezem, a látszólag ideillő, homoerotikus fantáziákat sem, mivel nem vagyok szakember, és különben sem az életrajzi József Attila a témánk, hanem az elméletíró. Ami ez utóbbit illeti: nem vagyok meggyőződve arról, hogy a *Medvetánc*-vázlat csakugyan férfi és nő kapcsolatáról ír. Talán óvatosabb, ha megmaradunk a pszichológia megszokott határai között, nem lépve ki az ember belső világából. Akkor viszont egyetlen emberről van szó, vagy, ha úgy tetszik, mindenkiről: a freudi elképzelés szerint minden ember belsejében megbúvó férfiről és nőről.⁶⁴

61 „A szöveg Bartók-vázlatnak indul, aztán irodalomról, lélektanról, bölceletről esik szó, végül pedig ott ez a három záró pont: 13. Hegel, 14. Marx, 15. Freud. A vázlat olvastán tanúi vagyunk annak, ahogy a gondolat a felszínre jut. József Attila csak később fog úgy dönteni, hogy a téma szétfeszíti a disszonancia-dolgozat kereteit, és a három gondolkodó összekapcsolásának külön tanulmányt szentel.” HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 585.

62 Jóllehet ez az érvem – mint később szó lesz róla – elesik, de a *Medvetánc*ot továbbra is különálló szövegnek tekintem, mivel önmagában is megálló gondolatsor.

63 JAÖTC, 2:1308–1309.

64 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 589–590.

Nem egészen értem, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékét* miért tekinti kizárólag az életrajz szempontjából releváns szövegnek. Néhány mondattal később ő maga is hivatkozik rá (a 24. jegyzetében), ahogy egy másik, hasonlóképp pszichoanalitikus iratra, a *Rapaport-levélre*.⁶⁵ Nem beszélve arról, hogy az ominózus 15. pont értelmezésében a feje búbjáig kénytelen elmerülni a pszichoanalitikus irodalomban. A szövegek nézőpontjának különbségét persze nem tagadja, nem is tagadhatja, de azzal tér napirendre fölötte, hogy az első részhez tartozó 7. ponthoz képest a *Medvetánc* 15. pontjában merőben más problémáról, a biszexualitásról van szó.

2012-es írásában még csak sejteni engedte, hogy a meg nem írt második rész „feltehetőleg Freudnak szexualitás és szaporodás fogalmi szétválasztására, a szexualitás gyermekkori ambivalenciájára, a biszexualitás alapvető voltára vonatkozó nézeteit hasznosította volna a társadalomelméletben, és amelyre a nehezen megfejtendő vázlat utolsó pontja mintha célzást tenne”.⁶⁶ Erre írtam válaszképpen, hogy a fennmaradt töredékek egyikében sem található az ambivalencia vagy a biszexualitás problémája, ahogy maga a kifejezés sem.⁶⁷ Ez kétségtelenül így van. Horváth Iván talán éppen ezért ítéli meg most borúlátóan feltételezéseit bizonyíthatóságát. Új tanulmánya mégis jelentős elmozdulást ígér a korábbiakhoz képest, mert most *részletesen kifejti*, hogy mit lát (vagy mit lát bele) a második rész alapötletét sugalló 15. pontba.

(A disszonancia–konszonancia viszony mit magyaráz?)

Térjünk át a *Medvetánc*ról adott értelmezésére. Elsőként a harmadik pontot veszi szemügyre. (Emlékeztetőül: „Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.”) Joggal teszi szövé, hogy a kritikai kiadásban idézett Demény János zenetörténész magyarázata igencsak körmönfont.⁶⁸ Én is annak tartom. Csak azért kerülhetett be a jegyzeteim közé, mert kizárólag az ő értelmezése állt rendelkezésre. (A kritikai kiadás készítője arra támaszkodik, amit talál.) Ha Horváth Iván előbb publikálja megfejtését, a legnagyobb örömmel hivatkoztam volna rá, ugyanis egyenesen bravúrosnak tartom, amit a 3. pontról ír (nemcsak meggyőző, de még pofonegyszerű is). A kottakép alapján valóban könnyű eligazodni a „függőleges és vízszintes irányban”, mivel ami egyszerre hangzik el, azt a kotta függőlegesen ábrázolja, ami egymás után, azt vízszintesen.

Az 1. ponttal kapcsolatban téved, mert a zenepszichológus Gyulai Elemér figyelemre méltó megfigyelése (melyre József Attila hivatkozik) nem az osztályhelyeztetel, hanem a műveltségbeli különbségekkel magyarázza a zeneértők konvencionális ízlését (a kettő pedig nem feltétlenül esik egybe). Az viszont kétségtelen, hogy Bartók *egyszerre* ősi és modern zenéje időben „kétfelől” opponálja a 18. és 19. században kialakult zenei konvenciókat.⁶⁹ Horváth Iván finom észrevétele az is, hogy a 11. pont „mintha a Bartók-

65 Uo., 590.

66 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, 65.

67 JAÖTC, 2:1308.

68 Uo., 2:1104–1105.

69 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 588.

zenét átfogóan a disszonancia világába, a Bach-zenét pedig a konszonanciáéba helyezné, pedig Bach olykor valósággal tobzódik a bartóki, »vízszintes« disszonanciákban”.⁷⁰ A költő nem különösebben volt jártas a zeneirodalomban.

Gondot jelent viszont a 7. pont (a *Honfidal* című Petőfi-vers) kommentárja. Ha jól értem, Horváth Iván szerint az *Irodalom és szocializmus*ban már példaként szereplő vers a *Medvetánc*ban másfajta jelentést kap. Nem tudom, hogy mire alapozza ezt. József Attila ugyanis az *Irodalom és szocializmus*ban idézi a vers három szakaszát és részletes értelmezést fűz hozzá, míg a *Medvetánc*ban csupán puszta utalás található a vers első sorára. Horváth Iván is kénytelen megállapítani, hogy „a 7. pont semmit sem árul el”. Ámde ő most mégis arra vállalkozik, hogy József Attila *helyett* értelmezze az első két versszakot, és az eredmény – belátom – valóban más, mint ami az *Irodalom és szocializmus*ban olvasható.⁷¹

Úgy véli, hogy a Petőfi-szöveg megértésében őt a 12. pontban olvasható hivatkozás segítette. Pikler Gyula „lélektani törvényéről” van szó, amely szerint „[a] megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt”. E tekintetben én a kritikai kiadásban adott magyarázatot tekintem irányadónak: Pikler tulajdonképpen megerősítette József Attilát abban, hogy a megszokott, a konvencionális (is) csak az ellentéte, a teremtő alkotás felől ismerhető fel és közelíthető meg.⁷² Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne felhasználni a Petőfi-vers értelmezésében is, de akkor olyasféle (meglehetősen sovány) eredmény kerekedne ki belőle, mint az, hogy a haza magasztos értéke csak a költő felajánlott önfeláldozása felől válik megfoghatóvá.

De a pikleri „közjátéknak” – most már úgy gondolom – nagyobb jelentősége lehet a *Medvetánc* gondolatmenete szempontjából, és lehetséges, hogy alátámasztja Horváth Iván feltételezését, miszerint az első tizenkét pontból *logikusan következik* az utolsó három. József Attila ugyanis, miközben elhárítani igyekszik a Bartók zenéje iránti értetlenséget, a disszonancia és a konszonancia összefüggésének tisztázására vállalkozik. (Ismét emlékeztetőül két fontos megállapítása: „A disszonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konszonancia sincs.” Illetve: „A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.”) Mármost Pikler Gyula „törvénye” lélektani *megalapozást* nyújt József Attila elképzeléséhez, melynek érvényességét így *kiterjesztheti* a zene és a költészet területén túlra.

Ennek szellemében jut el az utolsó pontok felvetéséhez. A hegeli dialektikának az az alapgondolata, hogy az ellentétek végül – egymást „megszüntetve megőrizve” – szintézisben oldódnak fel (13. pont), valamint Marx felismerése, hogy az osztályharc az osztály nélküli társadalom lehetőségét teremti meg (14. pont), egyaránt eleget tesz an-

70 Uo. A 11. pont szövege a következő: „Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.”

71 Lásd: HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 588–589.

72 Vö. JAÖTC, 2:1108. Lásd még a 70. jegyzetemben idézett példát Bachról és Bartókról.

nak, hogy a *konzonancia épp a disszonancia révén ismerhető fel és oldható meg*. Az utolsó pont („Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfiét föloldja a nőé.”), még ha nem ismerjük pontosan a jelentését, akkor is, annyit egyértelműen jelez, hogy a férfi nemi problémája (ha tetszik, disszonanciája) is orvosolható hasonló logika alapján.⁷³

Igaz, még hátra van a talányos 15. pont jelentésének megfejtése és annak bizonyítása, hogy az utolsó három pontnak – a főszereplők nevének egyezésén túl – köze van a *HMF*-hez. Amikor Feuerbachot hiányoltam a *Medvetánc* végéről, abból indultam ki, hogy a Hegel–Marx–Freud hármass szerepeltetését a *HMF* egészére vonatkoztattam, holtott (most már világos) kizárólag a megíratlan második rész szempontjából releváns. A Bartók-vázlatban szereplő nevek József Attila megbékélés vágya okán kerülnek említésre.

(Mire törekedett a költő a *HMF*-ban?)

Vita tárgya a *HMF* alapidilemmája is. Az persze nem kétséges, hogy József Attila mindekelőtt arra kereste a választ: a *marxi jövőndölés* (a szocializmus bekövetkezése) *miért mondott csődöt*, hol csúszott hiba számításába. Horváth Iván most pontosítani próbálja (szerintem fölöslegesen leszűkítve) az alapidilemmát, amikor így fogalmaz:

a még mindig marxista kiindulású szerzőnek természetesen nem a diktátorokkal volt baja, hanem a társadalommal. [...] A *Hegel – Marx – Freud*ban József Attila a néppel elégedetlen: „hogý’ lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” Azt kutatja: ha a szocializmus tárgyi feltétele (a termelőeszközök fejlettsége) megvan, akkor milyen „alanyi, lelki” feltételek hiányoznak? Amikor eltöprengünk azon, hogy a tanulmány tervezett II. része mire jutott volna, akkor kifejezetten az erre a kérdésre adható választ kutatjuk.⁷⁴

Ha szó szerint vesszük az idézett passzust, látszólag igaza van. Egy további példa is megerősítheti, hogy József Attila korántsem kímélte a zsarnokságba belenyugvó népet. Az *egységfront körül* című, még 1933-ban írt cikkében egyaránt elítélte a német szociáldemokratákat és kommunistákat, amiért egymással hadakoznak, mert így lett Hitler a befutó, és a költő nemcsak a pártvezetőkkel elégedetlen, hanem a munkástömegekkel is. De „természetesen” nemcsak a társadalommal volt baja, hanem a diktátorokkal is. Például a Hort Dezső-könyv recenziójában (1935) *együtt* kérdez rá a diktátorok és tömegtébolyok eredetére:

Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy [...]

73 Legfeljebb azon akadhatunk fenn, hogy Hegel (a világtörténelem mozgástörvénye) és Marx (az osztályellentétek megszűnésének útja) mellé mennyire emelhető egyenrangúként Freud feltételezett felismerése (a nemi deficit feloldása).

74 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 584.

a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxizmus elmélet filozófia, de pszichológia is. [...] Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A „szellemi természetéről” szóló marxizmus felfogás kritikáját itt kell kezdeni...⁷⁵

Bár a *HMF* főszövegében nem jelenik meg közvetlenül a diktátor alakja, de a hozzá kapcsolódó, *[Az animizmustól]* kezdetű töredékben igen. József Attila itt Mussolinira hivatkozik: „Mussolini Italia férje”.⁷⁶ Horváth Iván és a kritikai kiadás – helyesen – egyaránt pszichoanalitikus magyarázatot keres e följegyzés mögött.⁷⁷ Az pedig aligha tagadható, hogy az eltorzult tömegpszichózisnak egyik kiváltója, kezdeményező szereplője a diktátor.

Az igazi kérdés persze az, hogy az alapdilemmára milyen választ próbált (volna) adni a költő. 1936-ban már úgy tűnt, hogy egész Európa válságban van; a diktatúrák elszaporodása az 1933-as német fordulatot nem egyszeri kisiklásnak, hanem modellértékű fejleménynek mutatta. A Hort-recenzió azt is egyértelműsíti: József Attila a pszichoanalízishez fordult, és mélyebb választ remélt tőle, mint amilyent az egymást okoló szociáldemokrata és bolsevista mozgalom, illetve a középosztályra mutogató szociológia kínált.⁷⁸ Horváth Iván 2012-ben még csak fölvetette, most viszont részletesen bemutatja, hogy a *HMF* el nem készült második része – összhangban a Bartók-vázlattal, a *Szerkesztői üzenettel* és *A Dunánál* című költeménnyel – egyfajta megbékélés-eszme jegyében fogant volna.

A kritikai kiadásban elutasítottam feltételezését: „Ha a második részben valóban az általa feltételezett békéltető-kiegyező magatartás került volna kifejtésre, aligha bizonyult volna kielégítő válasznak az első rész súlyos kiinduló kérdésére, arra, hogy a diktátorok uralta történelem megváltoztatható-e, és ha igen, hogyan.”⁷⁹ Most úgy látom, hogy ebben a kérdésben Horváth Ivánnak volt igaza, nem nekem. Talán az tévesztett meg, hogy József Attilától másfajta választ reméltem, mint amilyenre ténylegesen törekedett. A súlyos alapdilemma radikális feloldására, megoldási javaslatára számítottam, holott – mint az *Ázsia lelke* recenziója is mutatja – ő „csupán” meg akarta érteni, hogy miként történhetett meg a diktatórikus hatalomátvétel, miért nem teljesült a

75 JAÖTC, 2:972.

76 Uo., 2:1357.

77 Horváth Iván Freud nyomán a gátolt identifikáció következményeként veszi számba, hogy „ha minden olasz Olaszország gyermeke, akkor minden olasznak Mussolini az apja”. HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 591. A kritikai kiadás szerint „utalás a diktátorok iránti szükséglet tömeglélektani megjelenítésére. A diktátor nemcsak a közakarat kizárólagos letéteményese, hanem a kollektív szeretet, a közvágyakozás szimbolikus kielégítője is.” Lásd: JAÖTC, 2:1360.

78 József Attila az utóbbival is megpróbálkozott, amikor 1935-ben hozzászólott a Magyar Cobden Szövetség által kezdeményezett középosztály-vitához.

79 JAÖTC, 2:1309.

marxi jövendölés. A történelem „menetrendjét” felrúgó alanyi korlátok lélektani okait kívánta leírni.

A talányos 15. pont

(Pszichoanalitikus mélyrepülés)

Első pillantásra úgy tűnik, hogy éppúgy nincs fogódzónk a 15. pont esetében, ahogy nem volt a Petőfi-verssor esetében sem. Mindössze ez olvasható: „Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfitől föloldja a nőé”. Horváth Iván bizonyára ezért jár el hasonlóképpen, mint a 7. pont esetében, azaz a maga értelmezésével *helyettesíti* a költő kifejtetlenül maradt elképzelését. József Attila *feltételezhető* pszichoanalitikus ismereteire próbál *következtetni* Freud különféle szöveghelyei alapján. Csakhogy itt jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk, mivel József Attilától több olyan szöveg maradt ránk, amely útba igazíthat. Horváth Iván is hivatkozik három töredékre, amely a *HMF* környezetében született.⁸⁰ Utal arra is – helyesen –, hogy a *Rapaport-levél* az ambivalenciát kifejezetten az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban említi.⁸¹ Nagy kár, hogy nem megy bele a fontos szöveghely értelmezésébe.⁸²

József Attila megfogalmazása maga is ambivalens – talán ez tévesztette meg Horváth Ivánt, amikor azt olvassa ki *A nőiség* című Freud-szövegből (1932), hogy „[az] Ödipusz-helyzetnek nemcsak oka, de megoldása is az azonos nemű szülővel való azonosulás vágya. A megoldás során alakul ki a felettes-én, [amely normális esetben] »teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust [...]«.”⁸³ Valójában éppen fordítva van, a komplexus (mindenekelőtt) az *ellenkező nemű* szülő iránt érzett kisgyermekkori szeretetet jelöli,⁸⁴ a Freudtól idézett megállapítás is erre épít.⁸⁵ A felettes-én, amely a szü-

80 [Az animizmustól], Az új század tudománya és [A társadalom alapja biológiai] töredékekről van szó. Az utolsót – a kritikai kiadással szemben – Horváth Iván *Marx szimbolizmusa* címmel jelöli.

81 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 590; JÓZSEF Attila, „*Rapaport-levél*”, kiad. HORVÁTH Iván, in „*Miért fáj ma is?*: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 357–386 (Budapest: Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó–Balassi Kiadó, 1992).

82 A kritikai kiadás a 15. pontot magyarázó jegyzetben a következő részletet idézi a *Rapaport-levél*ből: „Nem a félelemből visszatartott agresszióról szöveg, hanem a szorongásosról. Ebben egyszerre fellelhető a férfitől és a nőtől való tartózkodás (persze férfineurótikus esetében). Ennek a szorongásnak a keletkezéséhez csak mint külső, bár megtévesztő s ezért erősen ható okként járul az apa személye, más szóval: az ödipusz konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivetítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mithológiák. [...] Az ödipusz komplexum lényegében a szeretet-gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése.” Uo., 362–363; JAÖTC, 2:1109.

83 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 590.

84 Sigmund FREUD, „A nőiség”, ford. LENGYEL József, in Sigmund FREUD, *Újabb előadások a lélekelemzésről*, szerk. ERŐS Ferenc, Sigmund Freud művei 8, 126–151 (Budapest: Filum Kiadó, 1999), 133.

85 „A fiú Ödipusz-komplexusa, melyben anyját kívánja, és apját mint vetélytársát el szeretné távolítani, természetesen szexualitásának fallikus időszakában fejlődik ki. A kasztrációval való fenyegetés azonban magatartása feladására kényszeríti. Félve attól a veszélytől, hogy elveszítheti péniszét, elfojtja, a

lői követelmények és tilalmak interiorizációja révén jön létre, valóban felszámolja az Ödipusz-helyzetet. De az elfojtás jóval szélesebb övezetét öleli fel Freud elgondolásában, semhogy kiváltóját az elnyomó állammal lehetne azonosítani – ahogy Horváth Iván véli egy József Attila-töredék alapján.⁸⁶

Dolgozatában a *Tömegpszichológia és én-analízis* című Freud-tanulmányra (1921) is hivatkozik, ahol szó esik az ödipális azonosulásnak arról a fajtájáról, amikor a kisfiú az apjához szeretne hasonló lenni – de Freud nem késlekedik hozzátenni, hogy mindez a kislányokra is érvényes.⁸⁷ E szövegében gondosan *kerüli* a felettes-én kifejezés használatát, mindvégig a tömegszuggesztíó én-elvesztő erejéről beszél, arról, hogy a tömeg miként rendeli alá az egyént a kollektív szeretetnek, beleértve a vezérkultuszt is. Horváth Ivánnak azzal is számolnia kellett volna, hogy József Attila értelmezéseit nem mindig lehet közvetlenül kiolvasni a freudi szövegekből, sőt (mint arra már utaltam) némelykor egyenesen bírálta a Mestert.

(Az ösztönök harcára vezethető vissza minden)

Az viszont kétségtelen, hogy [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredékében a költő összekapcsolja a felettes-ént a politikai állammal mint elnyomó szervezettel.⁸⁸ Mielőtt értelmezném, célszerűnek látom, hogy kitérjek a kései korszakát reprezentáló *Ázsia lelke* című recenzióra, amely modell értékű, mert marxista és pszichoanalitikus alapon *együtt* próbál magyarázatot adni társadalmi és kulturális folyamatokra. Eleve párhuzamot lát a két tan logikája között. Szerinte a marxi elméletben a termelőeszközök, a freudi koncepcióban az ösztönök *ugyanazt* az aktív, kezdeményező szerepet játsszák. Különösen figyelemreméltó a recenzió harmadik kéziratának (a megjelent változattól részben eltérő) megfogalmazása. A recenzeált szerző, Hatvany Bertalan – írja József Attila –

[h]angsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de ezek a közvetlen adottságu kozmikus erők nála örök erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett hogy a történetinek mutatkozó erkölcsi elveket vezetné vissza az elfojtott ösztönök tudattalan világára, ösztöneinkre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői. Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és így az egész emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható, kozmikus eredetű agresszív ösztönökkel inkább megmagyarázható mind a tőkés államok imperializ-

legnormálisabb esetben teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust, amelynek örökebe egy szigorú felettes-én lép.” Uo., 145.

86 Vö. Jean LAPLANCHE és Jean-Bertrand PONTALIS, *A pszichoanalízis szótára*, ford. ALBERT Sándor, GYIMESI Tímea, BURJÁN Mónika és PÁLFFY Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 188–190. Például beletartozik az erkölcs és a kultúra révén elsajátított normatodat is, melynek meghatározó szerepe lehet a *szublimációban*.

87 Sigmund FREUD, „Tömegpszichológia és én-analízis”, ford. SZALAI István, in Sigmund FREUD, *Tömegpszichológia: Társadalomlélektani írások*, szerk. ERŐS Ferenc, Sigmund Freud művei 5, 185–248 (Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó, 1995), 216–217.

88 JAÖTC, 2:1372.

musa, mind a shiiták és szunniták, mohammedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus harca, kulturák tüzes terjesztése és könnyes hanyatlása, semmint a bennük virágzó eszmékkel. Ezek az eszmék rendszerint a szeretet eszméi, az agresszió elfojtására szolgálnának, az agressziós ösztönök azonban működnek, éppen mert kozmikus eredetűek, és más, tudatos út nem lévén, az erkölcsi elvekben jelentkeznek.⁸⁹

Az embereket egymás ellen fordító és köztük alá-fölévetettséget teremtő agressziós ösztönök mellett és azokkal ellentétesen hatnak azok az ösztönök, amelyek „nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak, pl. az osztályok megszüntetésére irányul”.⁹⁰ Az eszmék küzdelme mögött ösztönök harca áll, „[az] eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek erre a valóságra”.⁹¹ József Attila minden bizonnyal ebben az irányban kereste volna a *HMF* második részében az elborult világállapotba, illetve az onnan elvezető utat.

Már szó esett írásom első részében arról, hogy az eszmék (és az erkölcsi elvek) csupán a *tudatosítás* és *kommunikáció* eszközei az ösztönszférából (és a termelésből) eredő késztetéseknek. *A művészet kérdése és a proletárság* című töredék megnevezi a különböző és egymással szembenálló ösztönöket,⁹² és bírálja Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” közti küzdelemből származtatja a neurózis kialakulását, holott az ellentétes ösztönök harcából ered. Már csak ezért is óvakodnék a felettes-énnek olyan kitüntetett szerepet tulajdonítani József Attila gondolkodásában, mint Horváth Iván.

(Visszatérés a freudo-marxizmusához)

Nézzük meg közelebbről [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredéket. Érdeemes idézni első tíz sorát:

A társadalom alapja biológiai⁹³

Marx szimbolizmusa.

Tudattalan: proletariátus és burzsoázia.

Az elnyomottak fölszabadulása.

Gazdasági alap – a tudattalan.

Felépítmény: a tudat.

A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich.

89 Uo., 2:1030–1031.

90 Uo., 2:1018. Ez az idézet már a publikált változatból származik.

91 Uo.

92 Én-ösztönök és nemi ösztönök, illetve más elnevezéssel élet- és halálösztönök. Vö. uo., 1:698–699.

93 A kézirat a korábbi közlésekben *Marx szimbolizmusa* címmel szerepelt, a kritikai kiadás azonban elvetette ezt, mert e sort József Attila aláhúzta ugyan, de balra zártan helyezte el, míg a fölé jegyzett első sort (utólag) középre írta be.

A termelési eszköz, mely meghatározza az embereknek úgy egymáshoz, mint a termékhez való viszonyát. (A képzet, mely „meghatározza” azaz egységben tartalmazza az ösztönök egymáshoz való viszonyát.)⁹⁴

Az első sor mintegy tétellé formálja az *Ázsia lelke* biologizmusát. (A *HMF* első részében József Attila éppen arra hivatkozik, hogy az ifjú Marx a nemi-családi munkamegosztást tekintette az emberi termelés első, kezdetleges fokának.)⁹⁵ A „szimbolizmus” kifejezést pszichoanalitikus értelemben használja. A 3–4. sor arra utal, hogy a társadalomra is alkalmazható a pszichoanalízis *tudattalan* fogalma, méghozzá az elnyomott (elfojtott) proletár és elnyomó burzsoá kettősére vonatkoztatva, ami az ösztönszféra felszabadulásához hasonlóan az elnyomottak lázadásához és fölszabadulásához vezet. Tehát József Attila itt visszatér az *Egyéniség és valóság* (1932) idején magáévá tett *freudo-marxista* álláspontához.

Az 5–7. sor a marxi és freudi alapfogalmakat állítja párba. A gazdasági alap az aktív-nak és kezdeményezőnek felfogott tudattalan ösztönvilággal kerül egy szintre, a politikai állam pedig elnyomó szerepe révén a felettes-énnel. (Persze az sem egyértelmű, hogy a kettő azonosságáról van-e szó, vagy arról, hogy a politikai állam is a felettes-én tartományába tartozik.) A tudatos szféra mintegy a kettő között helyezkedik el. József Attila fogalomhasználatában keveredik a korai és kései freudi topológia terminológiája, a tudattalan–tudatelőttes–tudatos, illetve az ősen–én–felettes-én hármasa, minthogy ő a tudattalan, tudatos és felettes-én hármasaról beszél. A következő két sorban is folytatódik a marxi és freudi koncepció párhuzamba állítása: a „termelési eszköz” fogalma, illetve funkciója megfeleltetődik a „képzet”-nek és funkciójának, az ösztönök megjelenítésének.

Mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy József Attila itt (és nem zárható ki, hogy a *HMF* tervezett részében is) a freudo-marxizmus szellemében próbálja besorolni, „marxizálni” a pszichoanalízis alapfogalmait. Minthogy az elnyomott proletariátus és (elnyomó) burzsoázia ellentétéből indul ki, a felettes-én *szükségképpen* az elnyomást segítő politikai államnak feleltetődik meg. Tehát kivételes szöveghelyről van szó, a felettes-én kapcsolata az elnyomó állammal *egy-egyedül* ebben a töredékben fordul elő.

A költő értekező életművében az *Egyéniség és valóság* című írását követően folyamatos elmozdulás figyelhető meg a klasszikus freudizmus irányába, ugyanakkor még a kései írásaiban is érezteti hatását a kezdeti freudo-marxista oltás. Horváth Iván úgy véli, hogy József Attila „radikalizálja” a freudi elméletet, amikor „az államnak megfelelő felettes-ént [...] szorosán összeköti az agresszióval”, mivel „az agresszív én-ösztönök az ödipális korszak lezárultával a felettes-én köntösében lépnek fel”.⁹⁶ A költő kései szövegeiben sehol nincs szó arról, hogy az agresszív ösztönöket felváltaná az agresszív felettes-én, sőt éppen ellenkezőleg, a felettes-én meghatározó szerepét forradalmi helyzetben kifejezetten *tagadja*. Úgy is fogalmazhatunk: József Attila (klasszikus) pszichoanalitikus szemszögből e töredékben nem előre, hanem inkább visszafelé lépett.

94 A teljes szöveget lásd: JAÖTC, 2:1372.

95 Uo., 2:1238.

96 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 592.

Más kérdés, hogy a költő által feltálat mixtúrában nem jár jobban a marxi elmélet sem. Azt állítani kiinduló tételként, hogy „a társadalom alapja biológiai”, teljességgel elfogadhatatlan a marxista társadalomfelfogás számára. József Attilát sajátos „biológiai materializmus” jellemezte; számára a *testiség* és a *nemiség* elsőrendű problémaként jelent meg (már csak a saját gyomor- és szexuális gondjai miatt is). A *HMF* elkészült szövegeiben szemére veti Marxnak, hogy csupán azt hangsúlyozza: az ember társadalmi lény, azt viszont nem veszi figyelembe, hogy egyúttal *természeti lény* is. Az elkészült főváltozatban kifogásolja, hogy Marx – helyesen – gazdaságinak fogja fel a nemi tevékenységet, ugyanakkor nem veszi észre a gazdasági termelésben a nemiséget.⁹⁷ A [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredékben igen találóan bírálja Marx természetfelfogását.⁹⁸

Elfogadva Horváth Iván hipotézisét, hogy a második rész a *megbékélés* lehetőségeit próbálta volna felderíteni,⁹⁹ elképzelhetőnek tartom, hogy a 15. pontban szereplő „bisexualitás”¹⁰⁰ akként jelentene megoldást, hogy erősíteni lehet és kell a női princípiumot, az élet-ösztönöket, amelyek féken tarthatják az agresszív férfi princípiumot, a halál-ösztönöket. Ugyanakkor fölöslegesnek gondolom mindezt egy fölöttébb kétséges magyarázattal megtoldani arról, hogy a fiatal férfiak állítólag fogékonyabbak a hivatalos ideológia iránt. Freud felettes-én fogalma semmiképp sem ad alapot a diktatúrával vagy akár az állami erőszakkal való azonosítására. Az „általánosan elfogadott szokásrendet” pedig – irodalmi művek egész sora tanúsítja – sokszor éppen asszonyok képviselik inkább (ha egyáltalán van értelme bármiféle általánosításnak), és a náci vezér iránti odaadásban a „világnézettel megtöltött” férfi rohamosztágyosok mellé önfeledt örömmel sorakoztak fel az „érzelmes eszményektől” túlfűtött női rajongók.¹⁰¹

A *Sas* című vers értelmezésétől kénytelen vagyok itt eltekinteni, mert már így is bőven túlléptem a kíváncsi terjedelmet. Csak egyetlen kérdést tennék fel a Horváth Iván által elének tárt boldog, biszexuális jövő látomásával kapcsolatban. Ő ugyanis ezt szánja poénnak dolgozata végén: „A József Attilának tulajdonított ötlet érdekessége, hogy a II. világháború után a gazdaságilag legfejlettebb országok jelentős részében a nemi önazonosságok nagyon változatos színeke alakult ki. Ezek az országok immár 75 esztendeje nem vívnak egymással világháborút.” Komolyan gondolja, hogy ennek lenne köszönhető? Például a Föld megsemmisülésével fenyegető atomháború nem jöhet számításba?

97 JAÖTC, 2:1231–1232.

98 Uo., 2:1267. Úgy látszik, József Attila freudo-marxistaként nem számolt azzal, hogy mind a marxizmus, mint a freudizmus az – egymást is kölcsönösen kizáró – *univerzális* magyarázat igényével lép fel.

99 Tulajdonképpen az is ezt támasztja alá, hogy az elkészült első résznek Marx mellett Feuerbach, a szeretet filozófusa a főszereplője.

100 Abban az értelemben, hogy mindenki „veleszületetten egyszerre rendelkezik férfias és nőies szexuális hajlamokkal, s ezek azokban a konfliktusokban jelentkeznek, amelyekkel az adott személy saját nemének felvállalása során találkozik”. LAPLANCHE és PONTALIS, *A pszichoanalízis szótára*, 70.

101 A náciak szándékosan rendezték el úgy a Hitler bevonulását övező tömeget, hogy az első sorokba lelkesen ünneplő nőket állítottak. Talán József Attila sem véletlenül hangsúlyozza az *érmességet* az idézett mondatában: „A politika palotáiban érzelmes eszmények alakítanak világnézeteket, s a köztereken ez érzelmes eszmének megtestesítői, a vezérek rendelkeznek világnézettel megtöltött rohamosztágyosok felett.” JAÖTC, 2:1362.